

Tomaszewski, Jerzy

„Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británi a Francií v letech 1945–1948”, Petr Prokš, Praha 2001 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 95/1, 136-137

2004

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Petr P r o k š, *Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948*, ISV nakladatelství, Praha 2001, s. 327, 2 nlb.

Problematyka stosunków między państwami Europy Środkowej a mocarstwami po drugiej wojnie światowej jest od kilkunastu lat przedmiotem szczególnego zainteresowania historyków wielu krajów. Otwarcie dawniej niedostępnych archiwów oraz publikacja zbiorów dokumentów otworzyły nieznane poprzednio szanse wyjaśnienia wielu problemów, a zwłaszcza poznania czynników wewnętrznych i zewnętrznych określających możliwości i ograniczenia działalności dyplomatów państw nienależących do znacznie zmniejszonego w następstwie wojny, ekskluzywnego grona mocarstw. Omawiana tu książka czeskiego historyka ukazuje ówczesne wydarzenia w Europie przede wszystkim z punktu widzenia czechosłowackiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, co w znacznej mierze określiła baza źródłowa wykorzystana przez autora. Jest on bez wątpienia dobrym znawcą archiwów czeskich oraz czeskich i słowackich edycji dokumentów, toteż wnikliwie opisuje działania dyplomacji oraz polityków czechosłowackich, a także ukazuje, co wiedzieli lub mogli wiedzieć o zamiarach swych zagranicznych partnerów w czasie gdy podejmowali decyzje. Nie korzystał jednak z archiwów zagranicznych, lecz jedynie ze źródeł publikowanych. Jednak nie ze wszystkich, a więc niektóre zagraniczne źródła zna jedynie poprzez literaturę, w tym polską. Można w tym dostrzec odbicie stanu zaopatrzenia bibliotek czeskich, ale nie we wszystkich przypadkach. Nie rozumiem bowiem, dlaczego brak publikacji rosyjskich, niejednokrotnie cennych, gdyż zawarte w nich dokumenty oraz informacje umożliwiają lepsze zrozumienie czynników (zwłaszcza o charakterze zakulisowym) oddziałujących na możliwości działania polityków czeskich. Nie rozumiem też, dlaczego pominął wspomnienia Eugena L o e b l a, który pisał o dyskusjach dotyczących projektu planu Marshalla. To prawda, że są ogólne (i nie jestem pewien, czy ściśle), lecz ujawniają, że czechosłowaccy eksperci porozumiewali się z polskimi, co miało pewne znaczenie polityczne. Nie jestem w rezultacie pewien, czy w każdym przypadku mógł wyjaśnić, co kryło się za przyjaznymi dla Czechosłowacji wypowiedziami zachodnich mężów stanu.

Uwagi te nie zmieniają faktu, że książka Petra P r o k š a ma istotne znaczenie dla poznania motywów czechosłowackiej polityki wobec mocarstw, nie tylko zresztą zachodnich. Jak słusznie bowiem autor wskazuje, już w latach drugiej wojny światowej Edward Beneš oraz politycy z nim współpracujący dostrzegli, że podstawowe znaczenie dla Czechosłowacji będzie miała współpraca z ZSRR. Łudzili się jednak, że uda się równocześnie zachować gospodarcze i polityczne kontakty z zachodnimi mocarstwami.

Książka dzieli się na trzy części chronologiczne (1938–1945, maj 1945–maj 1946 oraz czerwiec 1946–luty 1948). Część pierwsza (rozdziały: „Od Monachium do Jałty”, „Czechosłowacja na rozstajach”, „Sojusznicy a wyzwolenie Czechosłowacji”) ma charakter wprowadzający do zasadniczego tematu. Autor uzasadnia pogląd, że ewolucja stosunków w świecie prowadziła już podczas wojny do ukształtowania się dwubiegunowego układu sił oraz umniejszała rolę mniejszych państw Europy Środkowej, o których losach w ostatecznym rachunku decydowały mocarstwa. Racjonalny wydaje się pogląd autora, że zawarcie przez Czechosłowację układu sojuszniczego z ZSRR nie miało istotnego znaczenia dla rozwoju wydarzeń po wojnie. Jednakże ludzi się sądząc, że odpowiedzialność za sukcesy komunizmu ponoszą przede wszystkim mocarstwa zachodnie, ustępujące III Rzeszy przed 1939 r., co w konsekwencji umożliwiło po wojnie przeniknięcie ZSRR do Europy Środkowej (s. 39–40). Nie dostrzega bowiem, że powstrzymanie ekspansji niemieckiej wymagało porozumienia z ZSRR, co było równoznaczne z uznaniem tego państwa za uczestnika „koncertu mocarstw”, współdecydującego o losach naszej części kontynentu. Taki przecież sens miała linia polityczna, której symbolem stał się Maksym Litwinow.

Historyk polski zwróci uwagę na to, że już na wiosnę 1945 r. Związek Radziecki obiecywał poprzeć stanowisko czechosłowackie w kwestii granicy na Śląsku Cieszyńskim (s. 51), zaś kilka miesięcy później ambasador USA w Pradze wyraził podobne zdanie, a nawet zachęcał czechosłowackich rozmówców do przedstawienia postulatów dotyczących przesunięcia granicy północnej kosztem Niemiec (s. 94–95).

Części druga i trzecia dzielą się na rozdziały obejmujące stosunki Czechosłowacji z USA, Wielką Brytanią i Francją, a w ich ramach na podrozdziały o charakterze rzeczowo–chronologicznym. Układ taki daje możliwość systematycznego opisanie działań dyplomatycznych w stosunku do wybranych państw, ale zarazem powoduje konieczność powtórzeń, nieraz nawet niemal dosłownie tych samych sformułowań. Trzy mocarstwa zachodnie, pomimo różnic je dzielących, zajmowały przecież analogiczne stanowisko wobec kluczowych zagadnień polityki

światowej, a do nich należały stosunki z ZSRR. Wspólnotę zasadniczych linii polityki umacniała rola USA, jako największej potęgi gospodarczej świata. Słusznie więc w obydwóch częściach rozpoczyna swe rozważania od rozpatrzenia stosunków Czechosłowacji z USA. W części drugiej centralnym zagadnieniem jest kwestia wycofania wojsk USA i ZSRR z Czechosłowacji, przy czym Prokš krytycznie ocenia postępowanie żołnierzy obu państw w stosunku do ludności kraju. W części drugiej węzłowym zagadnieniem jest stosunek Czechosłowacji do projektu planu Marshalla oraz trzech mocarstw zachodnich do „zwycięskiego lutego” 1948 r.

Do zalet książki należy zaliczyć ukazanie zróżnicowania poglądów polityków czechosłowackich na politykę wewnętrzną i zagraniczną. Podstawowa linia podziału przebiegała między komunistami i ich sympatykami oraz — znacznie bardziej zróżnicowanymi — działaczami i zwolennikami partii demokratycznych. Niestety, autor pominął istotne zagadnienie skrytych współpracowników Komunistycznej Partii Czechosłowacji, o których wiadomo z dokumentów publikowanych lub wykorzystywanych przez historyków rosyjskich. Analiza postaw i działań przedstawicieli obu obozów pozwala, jak sądzę, stwierdzić, że Czechosłowacja w omawianych latach miała wręcz dwie polityki zagraniczne, przy czym realizacja koncepcji polityków związanych z Edvardem Benešem okazała się niemożliwa nie tylko z powodu interwencji ZSRR, lecz także dlatego, że zabrakło zdecydowanego wsparcia państw zachodnich. Była to logiczna konsekwencja uprzednich porozumień między aliantami z lat wojny, ale także kontynuacja stosunku do państw Europy Środkowej przed 1939 r. Dodajmy przy tym, że w rozmowach dyplomatów oraz szefów państw w latach wojny przedstawiciele czechosłowackiego rządu na wychodźstwie spotykali się z wyrazami sympatii i ogólnikowymi zapowiedziami poparcia, które — jak się zdaje — traktowali jako wiążące przyrzeczenia. W publicznych deklaracjach oraz późniejszym potępianiu ZSRR, a zwłaszcza postępowania komunistów czechosłowackich, dostrzegam też przede wszystkim akcje propagandowe na użytek społeczeństw państw zachodniej Europy, a nie jakkolwiek chęć realnego działania. Również propozycje związane z planem Marshalla miały istotne aspekty propagandowe. Prokš chyba zbyt wiele wagi przywiązuje także do omawianych w książce rozbieżności gospodarczych między Czechosłowacją a zachodnimi mocarstwami. W rzeczywistości przyszłość Republiki decydowała się w sferze stosunków politycznych między USA a ZSRR, a wszystkie inne kwestie schodziły na plan dalszy.

Rozważania autora prowadzą do wniosku, skądinąd formułowanego również przez niektórych innych badaczy, że Czechosłowacja po 1945 r. nie miała innej możliwości niż ścisła współpraca z ZSRR, która szybko przerodziła się w faktyczną zależność. Stosunkowo szybko zrozumiał to Beneš, chyba także Jan Masaryk, a to rozstrzygnęło m.in. stosunek do planu Marshalla. Początkowe wyczekujące reakcje ZSRR na projekty polityków USA zdawały się wprawdzie zapowiadać pewne możliwości samodzielnego manewru (dlatego też eksperci czechosłowaccy i polscy podjęli dyskusje nad ewentualnymi korzyściami oraz zagrożeniami związanymi z planem), ale cytowane w książce wypowiedzi Masaryka na posiedzeniu Rady Ministrów 4 lipca 1944 (s. 186) świadczą, że znaczną przesadą jest przerzucanie odpowiedzialności za wycofanie się Republiki z przygotowawczej konferencji na „połecenie Stalina”. Także demokratyczni politycy czechosłowaccy zdawali sobie sprawę, że odrzucenie planu Marshalla przez ZSRR musi pociągnąć za sobą analogiczną decyzję w Pradze.

Czy jednak nie było żadnej możliwości działania? Spojrzenie historyka piszącego swą rozprawę ponad pół wieku po analizowanych wydarzeniach, który zna dokumenty wówczas niedostępne co najmniej jednej ze stron rozgrywek politycznych, daje komfortową sytuację człowieka, który wie, do czego one doprowadziły. Zawarta w omawianej książce relacja o wydarzeniach pozwala stwierdzić, że nawet niewielkie państwo może podejmować próby wykorzystywania rozbieżności, które istnieją między wielkimi partnerami, aby choć trochę poprawić swe położenie. Sądzę, że politycy czechosłowaccy wykorzystali niektóre z tych możliwości.

Jerzy Tomaszewski
Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej
w Kutnie